

Мақала туралы мәлімет / Содержание

«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ: БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ» жас ғалымдардың халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы

Сборник материалов Международной научно-практической конференции молодых ученых «МОЛОДЕЖЬ И НАУКА: НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ»

The collection of materials from the International Scientific and Practical Conference of Young Scientists «YOUTH AND SCIENCE: PRESENT AND FUTURE»

Жинақ	IV, Атырау, 8/04/2026, 2026 ж.
ISBN	978-601-262-638-4
Секция	СЕКЦИЯ IV. ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ / ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ Секция IV.II. Цифрлық технологиялар жағдайындағы құқықтық жүйені дамыту және құқық қолдану тәжірибесі / Развитие правовой системы и практика правоприменения в условиях цифровых технологий
Жинақтағы рет нөмірі	№ 076
Мазмұндағы беті	379
Жарияланған беттері	379-382
Автор(лар)	Қобдабаева Нұргүл Аманқосқызы
Мақала атауы	АДАМ ЖӘНЕ АДАМЗАТ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ
Мазмұндағы жазылуы	Қобдабаева Н.А., Нигметуллина А.С. АДАМ ЖӘНЕ АДАМЗАТ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Ескерту: бет нөмірлері жинақтың соңындағы «МАЗМҰНЫ» бөліміндегі жарияланған беттерге сәйкес берілді.

**«АДАМ ЖӘНЕ АДАМЗАТ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ»**

Қобдабаева Нүргүл Аманқосқызы

n.kobdabaeva@asu.edu.kz

з.ғ.м., сеньор-лекторы

«Құқық қорғау қызметі» білім бағдарламасының 2 курс студенті А.Нигметулина
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.Қазақстан Республикасы

Адам құқықтары көптеген мыңжылдықтар бойы адамзаттың басты назарында болды. Жеке тұлғалар мен биліктің өзара қатынас әдістерін іздеу үрдісі тұрақты түрде жүріп отырды. Адам құқықтарының мәселесі өмірге, ар-намысқа, тұлғаның ұол сұғылмаушылығына, нанымның бостандығына құқығы адам өмірінің қажетті шарты болғандықтан, әрқашанда өткір таптық шайқастардың, әр түрлі соғыстар мен көтерілістердің себепшісі болды. Адамзат дамуының әрбір сатысында жаңа ұрпақ, өзінің құқықтарын қорғай отырып, субъектілерге таралған бостандық шеңберін кеңейту және мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың тарапынан туындайтын немқұрайлық әрекеттерін шектеуге қол жеткізуге талпынғандығы сирек емес.

Адам құқықтары қоғам мен мемлекеттің тіршілік етуінің барлық солаларында көпқырлы мүдделерге ие тұлға болған барлық жерлерде құқықтық қорғануды талап етеді. Мемлекеттің адам құқықтарын қамтамасыз ету сәтінде туындаған міндеттерді жүзеге асырудың басты құралының бірі ретінде қоғамдағы тұлға құқықтарын жан-жақты сақтау, сонымен қатар оларды бұзу мезетінде заңды әдістермен қорғау мүмкіндігін құрайтын шарттарды туғызу қарастырылады. Азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін мемлекеттік басқару органдарының немқұрайлықтары мен шендердің билікпен қиянат қорғау механизмдердің ішінен ерекше орынға омбудсмен институты ие.

Адам құқығы - адам дамуының барлық кезеңдерінде ең маңызды, адамзатты толғандырған басты мәселелердің бірі болып келді. Саяси, құқықтық, философиялық, діни және этикалық ойлардың барлығы адам құқығының мәселесіне келіп тіреледі. Өмір сүру құқығы, жеке басқа, қадір қасиетке қол сұғылмаушылық, ар намыс және сенім еркіндігі адам өмірінің маңызды шарттары болып табылғандықтан адам құқығының мәселесі әр түрлі соғыстардың, көтерілістердің және қозғалыстардың себепкері болды. Адамзат тарихының әр дәуірі адам құқығы мен бостандығын өз дәуіріне сәйкес анықтап, оның мәні мен мағынасына өзіндік ерекшеліктерін енгізді. Жаңа дәуір азаматтары өз құқықтары үшін күресіп, құқықтары мен бостандықтарын кеңейте түсті [1]. Мысалы, антикалық құл алғашқы қоғам адамдарына қарағанда еркінрек болса, ортағасырлық шаруа антикалық құлға қарағанда еркінрек болды, т.с.с.

Еңбектің бөлінуі, өндірістің ұлғаюы, жеке меншіктің пайда болуы жеке меншікті қорғауға бағытталған нормалардың пайда болуына әсерін тигізді. Аталмыш құқықтық нормалар бостандықтағы адамдарға бағытталған төменгі деңгейдегі нормаларды қамтыды, ал құлдар бұл қатардан шығарылып тасталды. Осы дәуірде (б.з.д. XXIVғ) «бостандық» ұғымы қалыптасты, бірақ бұл бостандық монарх Шумердің жесірлер, жетімдер, қызметшілерінің билікке таласу барысындағы әділетсіз әрекеттеріне санкция тағайындау арқылы келді.

Скандинавиялық текті заңды феноменнің ерекшеліктерін талдау екінші дүние жүзілік соғыстан кейін әлемнің көптеген елдерінде басталды.

Омбудсмен алғаш рет 1809 жылы Швецияда құрылды, бірақ екінші дүние жүзілік соғыстан кейін ол әртүрлі құқық жүйелер мен басқару нысандарына ие мемлекеттермен заңды тұрғыдан мойындалды. Бұл барлық елдер бюрократиямен күресу мәселелермен кездесетіндігімен түсіндіріледі. Сонымен қатар олрһар тұрақтылықты сақтау мақсатында мемлекет пен азаматтың арасындағы шиеленісті төмендетуге мүдделі. Атқарушы билік

әрекетін ұйымдастыратын масштабтардың ең үлкені – мемлекетте. Мемлекеттің әкімшілік қызметтерін кеңейтумен Омбудсмен институтының кеңеюі оның дүниежүзінің елдерінің көбінде конституциялық-саяси жүйеге енуімен түсіндіріледі. Мемлекеттік-әкімшілік органдар мен азаматтар арасындағы қақтығыстардың пайда болуына, сондай-ақ мемлекеттік аппарат қызметкерлерінің санының тұрақты өсуі, құқық нормалар мен ережелердің үлкен мөлшері де, атқарушы биліктің әрекетінде парламенттің аппараты жеткіліксіздігі де әкімшілік соттардың шамадан артық әрекетіне де т.б. әсер етті.

Швецияда, Финляндияда (1919), Норвегияда(1952), Данияда(1953) адам құқықтары жөніндегі уәкелді парламенттік омбудсмен деп, Ұлыбританияда(1967) – парламенттік комиссиялар, Кипрда(1991) –әкімшілік істер жөнінде комиссар, Нидерландыда(1983) б–ұлттық омбудсмен, Грецияда(1969) – азаматтардың қорғаушысы, Австралияда – халықтың қорғаушысы, Испанияда (1978) - халықтың қорғаушысы, Македонияда (1991) – ұлттық құқық қорғаушы, Молдавияда (1997) - парламенттік адвокат, Польшада (1987) – азамат құқықтары жөнінде өкіл, Францияда (1973) – Франция Республикасының делдалы, Португалияда (1976) – сот төрелігі істері жөнінде уәкіл (проведер) деп атайды. Омбудсмен институты мемлекеттерге әртүрлі аталса да, бір мағынаға ие – мемлекеттегі шенеунік тарапынан билікпен қиянат ету мен немқұрайлық әрекеттерден адам құқықтарын қорғау.

XIX ғасырдағы қоғамдық қатынастардың өзгеруі Швецияда король мен парламенттің кең өкілеттіктерін теңестіретін конституциялық нормаларды туғызады. Соңғысына парламент пен басқа да билік органдарының заң актілерін сақтауын бақылайтын арнайы парламенттік комиссарды (омбудсменді) сайлау құқығы берілді. Басынан бастап бұл орган атқарушы билік пен басқа да органдардың әрекетін конституциялық бақылау қызметтеріне ие болды. Сонымен қатар ол әкімшілік тарапынан туындайтын немқұрайлықтан азамат құқықтарын қорғауды жақсартуға мүмкіндік туғызады.

«Омбудсмен» - швед сөзі, басқа тұлғалардың адвокаты, агенті, сондай-ақ өкілі болатын тұлғаны білдірді. Біреулер бұл термин неміс тегінен шықты деп есептесе, басқалары исландиялық тамырлары бар деп көзқарастарынан білдірді. Теоретикалық тұрғыдан қарағанда, «омбудсмен» термині жинақтаушы ұғым болып табылады, яғни адам құқықтарын қорғаудағы арнайы қызметті білдіретін топтық түсінік ретінде қарастырылады. Мемлекеттік-құқықтық мағынада омбудсмен жеке тұлғалардың құқықтарын қорғауда парламентпен құзырет берілген және барлық мемлекеттік лауазымдарға кең бақылау жүргізуді жүзеге асыратын тәуелсіз тұлға деп танылады.

Омбудсмен институтының пайда болуына XIX ғасырдың басындағы қоғамдық қатынастардың либеризациясы себеп болғандығы анық (бұл Швециядағы конституциялық нормаларды тудырады). 1809 жылы Рикстаг (мемлекеттің парламенті) парламентке арнайы парламенттік комиссарды (омбудсменді) сайлау құқығын беретін басқарушылық құжатты қабылады. Оған сәйкес арнайы парламенттік комиссар король мен парламенттің кең өкілеттіктерін теңестіру үшін парламент пен биліктің басқа да органдарының заң актілерді сақтайтын қадағалауды жүзеге асырады [2]. 1809 жылы Швецияда күшіне енген конституциялық құжаттар бұрын ұқсастығы болмаған лауазымды *riskens standlers justitle* – *ombudsman* деп көрсетті. Кейін мемлекеттік органдардың бұндай құрылымы екі палаталы парламентпен ауысқандықтан, көрсетілген атау *justitle* – *ombudsman* дегенге ауысты. «Омбудсмен» түсінігінің өзі *ombud* дегеннен шықты. Швед тілінде бұл күш немесе абыройды білдірді. 1919 жылдан бастап осындай органдар да басқа елдерде де құрылып, құқықтық бақылау жүйесіне енді. Буржуазиялық құқықта бұл парламенттік және соттық бақылау деп, сонымен бірге әкімшілік органдарды бақылау деп сипатталады. Бұндай институтқа қажеттілік ең алдымен, қоғамда бар институттардың мемлекеттік бақылауы, бақылау міндеттері көлемінің қоғам мүшелерінің барлығын қанағаттандырмағанда туындады. Бұл уақытта «демократиялық мемлекеттегі әкімшілік немқұрайлыққа қарсы» азамат құқықтарын қосымша қорғау қажеттілігі пайда болады. Финляндия, Швецияның бірінші көршісі ретінде Омбудсмен институтын 1919 жылдың 17 шілдедегі конституциясына енгізілді. Ұқсас құрылым 1953 Данияда да ашылды. Онда құқықтық жүйе англо-американдық және еуропалық

континенталды құқықтық мәдениетіне жақын болғандықтан омбудсменнің дания моделі дүние жүзінде ең үлкен мәнге ие. Норвегиялық омбудсмен лауазым ретінде 1952 жылы 21 сәуірдегі парламенттің шешімімен енгізілді. Алғашқы кездерде ол тек қарулы күштерге бақылады жүзеге асырған. 1962 жылы осындай орган азаматтық әкімшіліктің әрекетін бақылау үшін құрылған.

1967 жылы Ұлыбританияда омбудсмен лауазымын құру үшін халықтың наразылығы, бюрократия тарапынан өскен қысым және құқықтық қорғау құралының тиімсіздігі негіз болды. Бастапқыда күшейту мәселелерін шешу арнайы әкішілік трибуналдың санын көбейту сияқты әдістер арқылы жүзеге асырылды.

Бірақ, тәжірибе көрсеткендей, қатаң бақылау қажет. Халықаралық құқық комиссиясының британдық бөлімшесімен дайындалған «Whyat Report» баяндамасы британдық жағдайларға бейімделген Омбудсмен институтын құруды ұсынды. Лейбористтік үкімет бұл ұсыныстарды қолдап, 1967 жылы Ұлыбританияда Омбудсмен (парламенттік уәкіл – Parliamentary Commisioner) институтының құрылуы жөнінде заң қабылданды. Омбудсменнің бақылау шеңбері басында тым шектеулі болды. Билік органдары 55 млн. тұрғыны бар елде шағымдардың көп болуынан күдіктенді. Сондықтан да жергілікті органдар бақылаудың объектісіне кірмеді, сонымен бірге оның қызметтері шектелді. Испанияның 1981 жылғы заңы бұл институтты португалиялық және француз үлгілерін қолдана отырып, конституциялық-саяси жүйесіне ең гізеді. Аймақтық омбудсмендер Швейцарияда, Бельгияда, Италияда әрекет етеді. Бұл институт Гаяна, Мавриний, Фиджи аралдарында т.б. дамып келе жатқан елдер де таралды.

Омбудсмен инситутының қалыптасу мен таралу үрдісінде дүние жүзінде бұл мәселе бойынша халықаралық дабаттар белсенді түрде өтті. Көптеген халықаралық ұйымдар да азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, сондай заңдылықты сақтау мақсатымен мемлекеттік әкімшіліктің немқұрайлығын тоқтатудың соттан тыс шараларын қолданудың бұндай мүмкіндігін көңілсіз қалдырмады. Бұл ұйымдар омбудсмен институтын осы мақсатта жүзеге асыру үшін қолайлы құрал ретінде есептелді деп ой қалыптасады. Еуропа Кеңесінің Бас хатшысы жыл сайын барлықеуропалық елдердің омбудсмендері бұл мәселемен айналысатын және мақсатты Еуропа елдерінің омбудсмен институтын жетілдіру, осы институт жоқ құқық жүйелеріне игі ықпалды күшейту және халықаралық қызметтестікті қолдау деп танылатын белгілі заңгерлер мен ғалымдар қатысатын «дөңгелек үстелді» ұйымдастыруы бұған мысал бола алады. Идеяның қарсыластары тәуелсіз омбудсменнің бақылауы министрлік жауапкершілік қағидасымен(себебі министр парламенттің алдында оның аппаратына ие болатындығы үшін жаупты болып табылады) және парламенттік демократияда әкімшіліктің орталық саяси бағытпен дауласады деп сендірді. Бірақ Данияда омбудсмен институты енгізілгеннен соң, омбудсмен мен министрлер арасында даулар туындамады. Демек, бұл аргумент өзінің қолдауын тапқан жоқ. Сонымен қатар омбудсменді енгізуге қатысты қарсылықтар еуропалық елдерде әдетте азамат құқықтарының заңдылығын сақтауды қамтамасыз ететін әкімшілік соттардың кең құрылымы бар болғандығында құралады [3].

Бірақ әкімшілік әділеттіліктің жақсы дамыған жүйесіне ие Франция 1973 жылы заңымен делдал (медиатор) лауазымын – омбудсменді енгізді. Бұл лауазымды ең гізу екі мән-жайға байланысты болды,олар: реформа мен парламенттік сайлау.

1987 жылы Польша Шығыс Еуропалық елдердің ішнен өзінің саяси- құқықтық жүйесіне омбудсмен институтын енгізді: азамат құқықтарын құқық қорғаушысы туралы жеке заң 1988 жылы күшіне енді. Бұл орган елдегі болған азамат құқықтары мен заңдылықтың сақталуын бақылау жүйесімен қарама қайшылыққа түспей, қоғамдық қатынастардың кейінгі демократиялануы міндеттеріне, азаматтардың билік органдары мен әкімшіліктің құрылымдарымен іскерлік қатынастарын бекітуге, жағымсыз құбылыстармен күресуге қызмет етуі тиіс. Польшадан кеін конституциялық өзгерістердің шегінде 1989 жылы азамат құқықтарының қорғаушысы лауазымын Венгрияда құрып алды.

1991 жылдың қазанында Парижде адам құқықтары жөнінде БҰҰ комиссиясының көмегімен адам құқықтарын қорғайтын 35 ұлттық мекменің қатысуымен халықаралық конференция өтті.

1992 жылғы Маастрихтік шарты Еуропалық Одақ органдары жүйесіне омбудсмен институтын енгізді. Еуропа Кеңесі оның адам құқықтары жөнінде комиссары лауазымын құрды. БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы 1993 жылы адам құқықтарын қорғау мақсатында мемлекеттерде халықаралық үлгілердегі адам құқықтары бойынша ұлттық ұйымдарды енгізу қажеттілігі жөнінде қорытындыларды (кейін «Париждік қағидалар» деп аталынған) бекітті. Париждік қағидалар омбудсмен институты Конституцияға немесе арнайы заңға сәйкес құрылуы қажет екенін, сондай ақ тәуелсіз, жақсы юрисдикцияға ие, қол жетерлік болатын басқа да үкіметтік емес құқық қорғаушы ұйымдармен қызметтес және есепті болу керек екенін анықтады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Алматы, жеті жарғы, 1998ж.
2. Дулатбеков Н.О. Қылмыстық жаза тағайындау: теория және практика мәселелері: оқулық - Астана : Фолиант, 2002ж.
3. Алауханов Е. О. Қылмыстық құқық (Жалпы бөлім): оқулық. - Алматы : ҚР Құқықтық сараптама және халықаралық ғылыми зерттеулер орталығы, 2009ж.